

Atgriezeniskums plašsaziņas līdzekļu tekstos *Reflexivity in Mass Media Texts*

Andra Kalnača

Latvijas Universitātes Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža 4a, Rīga, LV-1050
kalnaca@latnet.lv

Laikrakstu, žurnālu un interneta ziņu portālu tekstos nereti sastopami tipiski uz sarunvalodu attiecināmi atgriezenisko darbības vārdu lietojuma gadījumi, kas ir interesanti gan no morfofistikas, gan leksikostilistikas, gan arī valodas vēstures viedokļa. Atgriezenisko darbības vārdu lietojumu plašsaziņas līdzekļos var sagrupēt vairākās daļās – darbības vārdi, kam atgriezeniskā galotne uzskatāma par stilistisku elementu, atgriezenisko darbības vārdu mediopasīvs vai pasīvs lietojums noteiktas stilistiskas papildinformācijas izteikšanā, atgriezeniskie darbības vārdi kā noteikta valodas paveida daļa. Visbiežāk atgriezenisko darbības vārdu stilistiskais lietojums latviešu valodā saistāms ar sarunvalodu vai arī no mūsdienu valodas viedokļa novecojušos izteiksmi.

Atslēgvārdi: atgriezeniskie darbības vārdi, darāmā kārtā, ciešamā kārtā, sarunvaloda.

Atgriezeniskums ir formāla atgriezenisko darbības vārdu, atgriezenisko lietvārdu un arī atgriezenisko divdabju pazīme, ko nosaka atgriezeniskais formants – īpašas galotnes personas, laika un izteiksmes vai locījumu formās (VPSV 2007, 53).

Lai gan latviešu valodniecībā atgriezeniskums uzskatīts par darbības vārda leksiski gramatisku kategoriju (Paegle 2003, 128–130), tomēr jāatzīst, ka atgriezeniskumam trūkst gramatiskas kategorijas pazīmes. Atgriezeniskums kā formāla pazīme piemīt dažādu vārdšķiru vārdiem (darbības vārdiem, to divdabja formām un lietvārdiem), kas ne nozīmes, ne gramatisko funkciju ziņā neveido monolītu sistēmu.

Šai rakstā teorētiskas problēmas atgriezeniskuma sakarā netiks risinātas, jo tas ir īpaša pētījuma temats. Konkrētās analīzes mērķis ir aplūkot atgriezenisko darbības vārdu lietojumu plašsaziņas līdzekļos stilistisko un gramatisko funkciju kontekstā. Šie darbības vārdi nav funkcionāli un semantiski vienoti, dažāds ir arī to stilistiskais lietojums, tādēļ atgriezeniskums te ir vienīgi formāla vienojoša pazīme.

Tā kā mūsdienu plašsaziņas līdzekļu valoda atšķirībā no 20. gadsimta tradīcijām vairs nav stingri orientēta tikai uz literārās valodas normu ievērošanu, tad laikrakstu, žurnālu un interneta ziņu portālu tekstos arvien vairāk sastopami tipiski uz sarunvalodu attiecināmi atgriezenisko darbības vārdu lietojuma gadījumi, kas ir interesanti gan no morfofistikas, gan leksikostilistikas, gan arī valodas vēstures viedokļa. Atgriezenisko darbības vārdu lietojumu plašsaziņas līdzekļos var sagrupēt vairākās daļās – darbības vārdi, kam atgriezeniskā galotne uzskatāma par stilistisku elementu, atgriezenisko darbības vārdu mediopasīvs vai pasīvs lietojums noteiktas stilistiskas papildinformācijas izteikšanā, atgriezeniskie darbības vārdi kā noteikta

valodas paveida daļa. Jāatzīst, ka visbiežāk atgriezenisko darbības vārdu stilistiskais lietojums latviešu valodā saistāms ar sarunvalodu vai arī no mūsdienu valodas viedokļa novecojušos izteiksmi.

1. Atgriezeniskā galotne kā stilistisks elements

Sarunvalodā ar atgriezeniskām galotnēm nereti sastopami darbības vārdi, kas neitrālā saziņā ir neatgriezeniski, piemēram, *dzīvoties* ‘dzīvot’, *braukāties* ‘braukāt’, *rakstīties* ‘rakstīt’, *patīkties* ‘patikt’, turklāt neatgriezeniskā un atgriezeniskā darbības vārda nozīme ir vienāda. Darbības vārdi izsaka aktīvu, subjekta apzināti veiktu darbību. Šādi atgriezeniski darbības vārdi ir visai izplatīti plašsaziņas līdzekļos, it īpaši intervijās:

Gulēt atpakaļ negājām – dzīvojāmies (/ dzīvojām) tādā pašā ritmā ..., kad bija jāsākas [BMX] mačiem. (Sporta Avīze)

.. bijām noīrējuši jahtu, braukājāmies (/ braukājām) un nolēmām – kāpēc gan nepiedalīties [sacensībās]. (Privātā Dzīve)

Tā kā man iedvesma uznāk naktīs, mēs rakstāmies (/ rakstām) [dziesmas] bieži vēlās nakts vai agrās rīta stundās. (TVNET)

Nepārprotami šādos gadījumos atgriezeniskā galotne piešķir izteiktu sarunvalodas vai neformālas saziņas situācijas nokrāsu, tāpēc mūsdienu latviešu valodā uzskatāma par stilistisku izteiksmes līdzekli. Te, protams, var diskutēt – vai plašsaziņas līdzekļu intervijās šādi atgriezeniski darbības vārdi būtu iederīgi, jo tie nozīmes ziņā no atbilstošajiem neatgriezeniskajiem darbības vārdiem neatšķiras, turklāt dažkārt oficiāla satura tekstam var piešķirt nevajadzīgi komisku niansi, piemēram, kriminālziņās:

Liepājā vīrietis veikalā nokodies (/ nokodis) desu un atteicies par to samaksāt. (Delfi)

Arī, iztaujājot amatpersonu par ielaušanos birojā, atgriezenisks darbības vārds *patīkties* nav iederīgs, jo rada pārāk sadzīviskas sarunas iespaidu:

Man daudz labāk patīktos (/ patiktu), ja birojā būtu pazuduši 150,000 latu. (Neatkarīgā)

2. Atgriezenisko darbības vārdu mediopasīvs lietojums kā stilistisks elements

Latviešu sarunvalodā fiksējami atgriezeniski darbības vārdi t. s. mediopasīvajā jeb vienlaikus vidējās un ciešamās kārtas nozīmē, teksta autoram vēloties norādīt, ka pieminētā darbība norisinājusies pa daļai nejauši, no teksta autora gribas neatkarīgi (par to plašāk sk. Holvoet 2001, 176–182; Kalnača 2006, 97–98), piemēram:

Es domāju par mammu, un tad man tie [dziesmas] vārdi uzrakstījās. (Ieva)

Mārtiņš teic, ka vislabāk uz muzeju esot doties, kad ārā apmācies un smidzina. Tad Mārtiņam stāstoties vislabāk. (Privātā Dzīve)

Ne visiem gan sportoļās viegli, jo komandā esot bijuši cilvēki ar ļoti dažādu fiziskās sagatavotības pakāpi. (Diena)

Minētajos piemēros atgriezeniskajiem darbības vārdiem nav ciešamās kārtas nozīmes, jo darītājs ir nosaukts datīvā. Tādu atgriezenisko darbības vārdu lietojumu var uzlūkot par stilistisku, jo atgriezeniskajam darbības vārdam kopā ar subjektu datīvā ir īpaša funkcija – norādīt, ka teksta autors ir darbības izjutējs un darbību neveic aktīvi un apzināti. Neatgriezeniskajam darbības vārdam šādas stilistiskas nianšes nebūtu, sk. piemērus:

Es domāju par mammu, un tad es tos vārdus uzrakstīju.

Tad Mārtiņam stāstīt ir vislabāk.

Ne visiem gan sportot bija viegli ..

Tāpēc, gadījumos ja teksta autors grib norādīt, ka kāda viņa veikta darbība ar negatīvām sekām notikusi nejauši un pati no sevis, sarunvalodā, it īpaši bērnu valodā, tiek lietoti atgriezeniski darbības vārdi mediopasīvā nozīmē ar darbības veicēju datīvā, piemēram, *Man apēdās visi cepumi; Man izlējās piens pa galdu; Man saplēsās šķivis.*

Šāds atgriezenisku darbības vārdu lietojums pēdējā laikā sastopams arī plašsaziņas līdzekļu tekstos, kur tas neapšaubāmi ienācis no sarunvalodas. Tomēr atšķirībā no sarunvalodas stilistiskās nianšes – teksta autora vēlmes distancēties no darbības ar negatīvām sekām – publicistikas tekstos atgriezenisku darbības vārdu mediopasīvs lietojums vairāk saistāms ar nejaušības vai no teksta autora gribas neatkarīgas darbības akcentēšanu.

3. Atgriezeniskie darbības vārdu pasīvs lietojums kā stilistisks elements

Savukārt atgriezeniskie darbības vārdi ciešamās kārtas funkcijā sastopami ne tikai sarunvalodā, bet arī citos latviešu valodas paveidos. Par to jau daudzkārt rakstīts valodas kultūras sakarā kā nevēlamu citu valodu ietekmētu parādību (sk. Blinkena 1966, 128–134; Ceplīte 1970, 19–24; Endzelīns 1980, 42; Freimane 1993, 207–208, Paegle 2003, 129 u. c.). Tomēr jāatzīst, ka plašsaziņas līdzekļu tekstos šādi piemēri ir atrodamī samērā bieži, piemēram:

Līdz vasarai, kamēr mūsu māja Kuldīgā vēl ceļas (// tiek celta), dzīvosim Ventpilī. (Privātā Dzīve)

[Izstāde] Riga Food atvērsies (// tiks atvērta) trīspadsmito reizi. (Neatkarīgā) Pircējiem būs pieejami arī apģērbu veikali, daudzāžu kinoteātris “Cinnamon”, kurš šoruden atvērās (// tika atvērts) tirdzniecības parkā “Alfa”. (Diena)

Ne plašsaziņas līdzekļu tekstos, ne citos literārās valodas paveidos šāds atgriezenisko darbības vārdu lietojums nebūtu atbalstāms. Noteikti tādos piemēros kā iepriekš minētie iedertīgāka būs ciešamās kārtas forma.

Atsevišķos gadījumos atgriezenisko darbības vārdu lietojums ciešamās kārtas nozīmē var būt attīstījies arī latviešu valodā, pārveidojoties senās vidējās kārtas nozīmei, lai izteiktu darbību, kam nav aktīva darītāja (*āboli sārtojas, putekļi krājas, nauda glabājas bankā*) (sk. Arī Paegle 2003, 130; Kalnača 2006, 96–97). Tādējādi jāatzīst, ka vēlams un nevēlams atgriezenisko darbības vārdu lietojums ciešamās kārtas nozīmē nav skaidri nošķirams, to neļauj valodas sistēma un tās

attīstība. Piemēram, teikumā *Un [degvīna] pudele izdzeras* (// tiek izdzerta) *ātri*. (G. Janovskis) atgriezeniskam darbības vārdam *izdzerties* ir nepārprotama ciešamās kārtas funkcija, taču, aizstājot to ar ciešamās kārtas formu, zūd svarīga saturiska nianse – darbība norisinājusies it kā bez cilvēku aktīvas līdzdalības. Tas pats vērojams arī teikumā *Improvizētas viesības jau dažkārt tomēr noorganizējas* (// tiek noorganizētas), *pat lāgā neko neorganizējot*. (Una)

4. Atgriezeniski darbības vārdi kā sarunvalodas leksēmas

Sarunvalodā tiek lietoti arī īpaši atgriezeniski darbības vārdi, kam neitrālā saziņā atbilst citas leksēmas, piemēram, *salikties* ‘sakārtoties’, *dzenāties* ‘klīst’, *prasīties* ‘gribēties’, *darīties* ‘notikt’, *atzīmēties* ‘izcelties’. Tie plašsaziņas līdzekļos bagātīgi atrodami interviju u. c. tekstos:

Man tas [lomas gatavošanas] posms sākas pēc tam, kad viss saliekas (// sakārtojas) *pa vietiņām ..* (Teātra Vēstnesis)

Dzīvoju jaunā mājā Piņķos, viens pats dzenājos (// klīstu) *pa daudzām istabām.* (Sporta Avīze)

[Stadionā man] *Pat bija vēsi, jaciņu prasījās* (// gribējās) *uzvilkt.* (Sporta Avīze)

Neviens nespēj iedomāties, kas darījās (// notika) *ārpus [basketbola] laukuma un arī arvien biežāk – laukumā.* (Sporta Avīze)

[Gunta] *Baško šajā mačā atzīmējās* (// izcēlās) *ar sešiem gūtajiem punktiem.* (Sporta Avīze)

Raksturīgs sarunvalodas atgriezenisks darbības vārds ir *iztaisīties*, kas tiek lietots dažādās nozīmēs ‘apģērbties’, ‘izskatīties’, ‘izlikties’, u. tml. atkarībā no konteksta un situācijas. Šis darbības vārds *Latviešu valodas vārdnīcā* atrodams ar norādi *sar.* ‘sarunvalodas’:

1. Saģērbties un izturēties (pēc kā); izlikties (par ko).
2. Sagatavoties. (LVV 1987, 332)

Piemēram, kādas aktrises žurnāla *Teātra Vēstnesis* intervijā teiktais par darbu pie lomām:

Es nevaru teikt, ka es gribētu katrā lomā iztaisīties pēc iespējas briesmīgāka. (Teātra Vēstnesis)

Turklāt man tīri labi pietāv visu krāsu parūkas, un, ja vajag, es varu iztaisīties visvisādīgi, uz velna paraušanu, arī bez zobiem. (Teātra Vēstnesis)

Šādi atgriezeniski darbības vārdi ir īpaša latviešu sarunvalodas leksikas daļa, taču diemžēl vārdnīcās visbiežāk tie nav atrodami. Te stilistikā lietojuma precizēšanā nepalīdz arī attiecīgie neatgriezeniskie darbības vārdi, jo tiem ir cita semantika un lietojums. Lai saglabātos robežas starp neitrālu un stilistiski marķētu valodas elementu lietojumu, valodas lietotājiem, it īpaši žurnālistiem un redaktoriem, tomēr latviešu valodas leksikogrāfiskajā materiālā noteikti būtu nepieciešama arī tā sarunvalodas leksika, kas saistīta ar atgriezeniskajiem darbības vārdiem.

Tādējādi plašsaziņas līdzekļu tekstos ir fiksējams ļoti daudzveidīgs atgriezenisko darbības vārdu stilistisks lietojums, kas visbiežāk raksturīgs latviešu sarunvalodai. Šīs parādības cēloņi saistīti ar valodas vēsturi. Proti, ir vājinājusies sākotnēja atgriezenisko darbības vārdu funkcija – izteikt vidējās kārtas nozīmi, kur darbība vēršas atpakaļ pie darītāja, piemēram, *mazgāt – mazgāties* ‘mazgāt sevi’, *apsieties* ‘apsiet sev’, *runāt – runāties* ‘runāt vienam ar otru, citam ar citu’.

Daudzos gadījumos neatgriezeniskais un atgriezeniskais darbības vārds zaudējis savstarpējo semantisko un gramatisko saikni, kļūstot vai nu par divām atsevišķām leksēmām (*nest* un *nesties*, *dot* un *doties*) resp. diferencējoties semantikai, vai arī saplūstot vienā, literārajā valodā parasti neatgriezeniskā darbības vārdā (*patikt – patikties* → *patikt* // *patikties* → *patikt*) resp. unificējoties semantikai. Savukārt atgriezenisko darbības vārdu lietojums mediopasīvā un pasīvā nozīmē ir gramatiska vienādošanās – darāmās un vidējās kārtas pretstata vājināšanās.

Tomēr daļai darbības vārdu, kas izsaka ar cilvēka ikdienišķām aktivitātēm saistītu darbību, sākotnējais darāmās un vidējās kārtas semantiskais un gramatiskais pretstats joprojām funkcionē, piemēram, *celt – celties*, *slaucīt – slaucīties*, *ģērbt – ģērbties*, *kaut – kauties*, *iepazīt – iepazīties*. Tas norāda, ka mūsdienu latviešu valodā neatgriezenisko un atgriezenisko darbības vārdu semantiskā un gramatiskā opozīcija daļēji ir neitralizējusies.

Kā norāda Ruta Veidemane, atgriezenisko darbības vārdu lietojums 20. gs. tekstos, īpaši pēc 2. pasaules kara sašaurinājies, to vietā visbiežāk sastopami neatgriezeniski darbības vārdi (Veidemane 2002, 427). Piemēram, 19.–20. gs. latviešu daiļliteratūrā atrodami daudzi atgriezeniski darbības vārdi, kuri mūsdienu valodā parasti ir neatgriezeniski. Stilistiski šāds lietojums bijis neitrāls:

atlikties

Tas bij tik nepatīkami, tomēr atlikās (// atlika) tikai braukt. (J. Ezeriņš)³

notikties

Kā gan tas varēja notikties (// notikt)? (J. Janševskis)

patikties

Man patiktos (// patiktu), ja jūs runātu mazliet skaidrāk. (Ā. Erss)

iedzerties

Senāk, kad bija iedzēries (// iedzēris), viņš raudāja un žēlojās, ka neesot dēla. (J. Janševskis)

paņemties

Penkulis viņam atgādināja ieiet pūnī un paņemties (// paņemt) kaut gabalu maizes. (J. Janševskis)

paieties

Egons paietas (// paiet) dažus soļus nost un raugās projām .. (G. Janovskis)

Lai gan literāras valodas normas nav prasījušas un neprasa neatgriezenisku darbības vārdu dominanti šādu pāru sakarā (Veidemane 2002, 427), tomēr dažādu iemeslu dēļ mūsdienu latviešu valodā izveidojusies situācija, kur izloksnēs,

³ Piemēros saglabāta teksta autoru rakstība.

daiļliteratūrā un vecāku cilvēku runā sastopamie sākotnējie atgriezeniskie lietvārdi literārajā valodā pazīstami kā neatgriezeniski. Savukārt atgriezeniskums ieguvis stilistisku funkciju – tas izteikti saistās vai nu ar arhaisku, senlaicīgu izteiksmi vai arī neformālu saziņu sarunvalodā.

Secinājumi

Atgriezeniskums plašsaziņas līdzekļos ir saistāms ar īpašām stilistiskām funkcijām – sarunvalodas, retāk citu valodas paveidu marķēšanu. Tāpēc atgriezenisko darbības vārdu lietojumu var uzskatīt par vienu no īpatnībām, kas šķir latviešu sarunvalodu no literārās valodas. Tā kā neatgriezenisko un atgriezenisko darbības vārdu opozīcijas neitralizācija dažādos valodas paveidos izpaužas atšķirīgi, tad jāatzīst, ka sarunvalodā saglabāties seniskāks atgriezenisko darbības vārdu lietojums nekā literārajā valodā. Tas samērā daudzveidīgi atspoguļojas arī plašsaziņas līdzekļu tekstos.

Saīsinājumi

LVV *Latviešu valodas vārdnīca*

VPSV *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*

Avoti

Delfi (interneta ziņu portāls)

Diena (laikraksts)

Erss, Ā. *Satīrs un krusts*. Tilta Apgāds, 1970.

Ezeriņš, J. *Noveles*. Rīga : Atēna, 1998.

Janovskis, G. Kaijas kliez vētru. *Kopoti raksti*. 1. sējums. Rīga : Elpa, 1997, 169–397.

Janševskis, J. *Dzimtene*. I daļa. Rīga : Zinātne, 1986.

Neatkarīgā Rīta Avīze (laikraksts)

Privātā Dzīve (žurnāls)

Sporta Avīze (žurnāls)

Teātra Vēstnesis (žurnāls)

TVNET (interneta ziņu portāls)

Una (žurnāls)

Literatūra

Blinkena, A. Nepareizs verba refleksīvās formas lietojums. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 2. laidziens. Rīga : Liesma, 1966, 128–134.

Ceplīte, B. Vārdu lietojuma kļūdas mūsdienu periodikā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 6. laidziens. Rīga : Liesma, 1970, 19–24.

Endzelīns, J. Dažādas valodas kļūdas. *Darbu izlase*. 3. sējums, 2. daļa. Rīga : Zinātne, 1980, 9–45.

Freimane I. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1993.

Holvoet, A. *Studies in the Latvian Verb*. Kraków : Wydawnictwo universitetu Jagiellońskiego, 2001.

- Kalnača, A. Reflexivity and Transitivity of Latvian Verb. *Humanities and Social Sciences*. 1(47). Rīga : University of Latvia, 2006, 92–101.
- Latviešu valodas vārdnīca. Rīga: Avots, 1987.
- Paegle, Dz. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga : Zinātne, 2003.
- Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga : Madonas Poligrāfists, 2007.
- Veidemane, R. Morfēmas *-ies* vieta latviešu valodas verbu sistēmā. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam (1873–1973)*. Rīga : Zinātne, 1972, 427–442.
- Veidemane, R. Darbības vārds. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*. Rīga : LU LVI, 2002, 409–509.

Summary

Reflexive verbs, their meaning and functions belong to one of the most complicated parts of Latvian morphology and syntax. Reflexive verbs can express both middle and passive voice in modern Latvian. Part of the reflexive verbs has undergone the process of lexicalization and function as particular lexemes. Such diversity of reflexive verbs stylistically strongly manifests itself in the colloquial Latvian. Due to the tendency of democratization, colloquial usage of reflexive verbs is prevalent in mass media texts. Interestingly, colloquial reflexive verbs have more archaic features of the voice system than standard Latvian.